

Uni ja unenäod udmurdi kultuuris

Nikolai Anisimov

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur,
Venemaa Teaduste Akadeemia Uurali osakonna
Udmurdi Föderaalse Uurimiskeskuse
ajaloo, keele ja kirjanduse udmurdi instituudi teadur
nikolai.anisimov@folklore.ee

Eva Toulouze

Riiklik Ida Keelte ja Kultuuride Instituut Pariisis (INALCO),
fennougristka professor,
Tartu Ülikooli etnoloogiateadur
evatoulouze@gmail.com

Teesid: Välitööde ja küsitluste andmetele tuginedes analüüsitakse artiklis unenägede vahendusel surnutega suhtlemise erinevaid külgi udmurdi folklooris. Artikkel pakub välja ka esmase unenäotematika jaotuse. Loomu poolest lõpuni seletamata nähtusena on unel ja unenägedel tähtis roll suhtluses elavate ja jumalate (vaimude) maailma vahel.

Udmurdi kultuuris tajutakse und ja unenägusid ebareaalsete ruumina, kus võivad kohtuda elavad ja surnud. Unenägede kaudu saavad surnud elavatele teada anda oma soovidest ja tulevatest sündmustest, kurta teatavate asjaolude üle jne. Esitatakse sisesevaated sakraalsete teadmiste edasiandmise, vajalikesse tõrjerituaalidesse ja käitumisnormidesse unenägudes ning antakse esmaülevaade surnute maailma ruumist ja unenägede ajast. Tänapäeval pööravad udmurdid erilist tähelepanu igale unenäole. Neis nähakse kõrgemalt poolt antud märke, millele tuleb kuuletuda, et mitte rikkuda kooskõla elavate ja surnute maailma vahel.

Märksõnad: käitumisreeglid, suhtlemine surnutega, udmurdid, unenägu, uni

I. Sissejuhatus

Kuigi folkloristid ja antropoloogid on arutlenud une ja unenägede tähenduse üle (nt Balov 1891; Pantšenko 2002; Malcolm 2014; O’Nell 1976; Virtanen 1989; Kaivola-Bregenhøj 1993 jt), leidub udmurtide pärimus-kultuuri käsitlevates teadustöodes selle kohta vaid üksikuid märkusi ja kommentaare, millele me toetume ja mida arendame oma välitööde materjalide põhjal. Eraldi seda teemat seni käsitletud ei ole.

Nõnda on see artikkel katse koguda ja analüüsida andmeid une ja unenägede kohta udmurdi kultuuris minevikus ja eriti tänapäeval (vt Anisimov 2017; Anisimov & Toulouze 2020; Panina 2020).

Une ja unenägude kohta leidub pärimuse uurijail mitmekesiseid interpretatsioone:

- Uni on ajutine surm. Larisa Pavlinskaja võrdleb und ajutise surmaga, kus hing lahkub ihust ja võib sattuda vaimude maailma (Pavlinskaja 2010: 57).
- Uni on vahepealne seis elu ja surma vahel, milles hing ajutiselt lahkuks kehast (Jasinskaja 2011: 111).
- Uni on ülemineku seis ühest maailmast teise. Siberi rahvaste uskumustes esineb uni kui ülemineku seis ühest maailmast teise (Pavlinskaja 2010: 57).

Uni võimaldab suhtlust kahe maailma vahel erinevates vormides:

- sidekanalina “teise” maailmaga (Ptšelovodova 2013: 53);
- kommunikatsiooniruumina. Mõned uurijad märgivad, et unenägude sakraalsuse representatsioon, mis on üldine enamikule traditsioonilistest kultuuridest, põhineb arusaamal une olemusest kui kommunikatsiooniruumist surnute maailmaga, kus on toimunud järgmine areng: *surnute maailm* → *esivanemate maailm* → *esimeste esivanemate maailm* → *vaimude maailm* → *jumalate maailm* (Rabinovitš 2013: 56).

Arusaamad unenägudest on ka üsna lähedased, kuid erinevad nüanssides:

- Unenägu on eriline viis teispoolsuses liikumiseks: une, transi või psühedeelia kaudu võib inimene siirduda teispoolsusse ehk “ümberaktualiseerida” sakraalset sfääri (Apinjan 2005: 89). Sageli annab selleks võimaluse letargiline uni, mis näeb välja nagu surm, kuid inimene ärkab sellest ja räägib oma elamustest.
- See on ka võimas religioosne fenomen, viis saada inimese kehast välja, mis võimaldab suhelda pühade tegelastega, saada neilt tarkust ja tugevust, vabaneda kannatustest ja avada olemuse uusi aspekte (Bulkeley 2008: 3).
- Unenägu annab tunnistust võõra hinge ilmnemisest: vanades kultuurides on “unenägu võõra hinge ilmumine inimese kehasse” (Arhaitšeskaja: *online*) või nagu väljendab antropoloog James Frazer, “...unenägu on hinge rändamine” ning “metslased” “ei erista und ärkvel olekust” (*cit.* Rabinovitš 2013: 18–19), ning primitiivsetes kultuurides sarnaneb uni surmale (Rabinovitš 2013: 33), nagu ilmneb Pavlinskaja eeltoodud tsitaadist.

Kultuuriuurija Jevgeni Rabinovitš arvab, et “kuna uni on üks surnute maailma, see on ka tee, mis viib esivanemate maailma, mille tõttu erinevad kirjalikkuseeelsed kogukonnad oletasid, et unenägudes tulevad esivanemate hinged surnute maailmast või siis magaja hing lähebki esivanemate maailma” (Rabinovitš

2013: 34). Serbia keeleteadlased Marta Beletitš ja Aleksandr Loma on kirjutanud, et primitiivses mõtteviisis “surnud elavad edasi sugulaste ja tuttavate unenägudes” (Beletitš & Loma 2013: 71). Antropoloogid Žanna Kormina ja Sergei Štörkov (2001: 211) kinnitavad, et uni pole üksnes kommunikatsioonikanal, vaid ka teatud eriline reaalsus, “milles suhtlus elavate ja surnute vahel on võimalik ja isegi ‘loomulik’”. Nende arvates võib eristada nelja tüüpi unenägusid: *rahulolematuse uni; palveuni; uni, mis teatab sugulase surmast; dialoogi-uni* (*ibid.*: 213).

Need on kommentaarid, mis puudutavad und ja unenägusid maailma erinevates kultuurides. Siinkohal keskendume aga udmurdi kultuurile, kus leidub nii sarnaseid kui ka erinevaid juhtumeid. Unenägusid on igasuguseid, kuid siinkohal vaatleme üknes surnutega seotud unenägusid udmurdi kultuuris

Materjali kogusid artikli autorid, tehes välitöid nii koos kui ka eraldi.

Nikolai Anisimov kogus suurema osa oma näidetest kahe maailma vahelist suhtlemist käsitleva dissertatsiooni valmistamise käigus (Anisimov 2017). Ta küsitles välitöö käigus informante, eelkõige vanema põlvkonna esindajaid, kes tunnevad paremini pärimust ja on tuttavamad surmakultuuriga, kuna nad on seotud sellealaste rituaalidega. Sellega seoses tulid loomulikult jutuks ka unenäod kui udmurdi surmakultuuriga seotud kommunikatsiooni oluline aspekt. Leidub ka näiteid nooremalt inimestelt. Suurem osa tema informantidest on Lõuna- ja Kaama-tagused udmurdid. Eva Toulouze kogus oma materjali spetsiaalselt, küsitledes oma tavapäraseid informante, kelle käest ta kuulis unenägudega seotud jutte. Tema informandid on pigem keskealised Kaama-tagused udmurdid.

Peab ka täpsustama, et mõned informantide tekstid on lindistatud vene keeles. Sel puhul me esitame ainult eestikeelse tõlke, aga kui originaal on udmurdi keeles, me toome selle teksti ka.

II. Uni

Udmurdi keeles on olemas erinevad sõnad tähistamaks und – *iz'on, kölön, um* – ja unenägu – *võt, ujuvõt* (*uj* “öö”, *võt* “unenägu”). Siiaamaani suhtuvad udmurdid unesse ja unenägudesse kui millessegi seletamatusse, peaaegu sakraalsesse.

Näiteks tuleb magamaminekul kinni pidada kindlatest reeglitest: enne kui magama heita, loetakse palvet; kristlastest udmurdid löövad risti enda ette voodi poole või paluvad, et Jumal annaks hea une ja head unenäod; magama ei tohi heita päikeseloojangu ja hämariku ajal, muidu jääd haigeiks; ei lubata magada peaga ukse poole, sest siis tulevad hirmsad unenäod, surnud vms (Anisimov 2017: 74–75).

Uni on eriline aeg ka selle poolest, et inimene on selles seisundis täiesti kaitsetu. Ta on avatud igasugustele rünnakutele, nii kurjade vaimude poolt kui ka nõidade katsetele toituda tema eluvõimest. Pole imeks panna, et need hirmud on täiesti aktuaalsed eriti udmurdi külas. Seal on nõidade identifitseerimine, nagu ka nende tegutsemine, osa külaelust (vt Anisimov 2019). Imestamiseks pole ka põhjust, sest udmurdi külaühiskond pole kuigi eriline: isegi sellistes industrialiseeritud riikides nagu Prantsusmaal, kus võiks arvata, et nõidumine on kaugel minevikunähtus, on teadlased tuvastanud selle tava olemasolu agraarsetes kogukondades (vt Favret-Saada 1977 ja 1986).

Et tagada head und, kasutavad inimesed kõikvõimalikke vahendeid, mis on nende kasutuses, et tõrjuda võimalikke vaenlasi ja panna end kõrgemate jõudude kaitse alla. Nende “relvadeks” on eelkõige väega sõnad, loitsud aga ka palved. Suur osa udmurdi elanikkonnast on ammu kristlusse pööratud. Palvetamine ei tähenda neil suuremat süvenemist usuasjadesse või suurt religioossust. Palvetamine on käepärane “relv”, mida on õige kasutada just siis, kui oht on käes.

Peame ka mõistma, et see on väga intiimne teema, millest vabalt ei räägita. Seda teavad kultuurikandjad ise, aga see seletab, miks pole sellest siiaaani kuigi palju kirjutatud. Need kaitsevõtted on käibel kogu udmurdi areaalis: selleks, et kaitsta lapse und ja tema hinge, mis on veel nii nõrk, et seda võivad kahjustada nõiad või kurjad vaimud, pannakse udmurdi areaalis padja alla või magava lapse kõrvale terav raudese. Selleks et kurjad vaimud ei piinaks, et halb unenägusid ei näeks, käivad Kaama-tagused udmurdid¹, ehk mitte kristlased kolm korda kääridega (rauast esemega) päripäeva ümber voodi või keerutavad kääre kolm ringi enda ümber, lugedes palvet, seejärel pannakse käärid padja alla, et kindlustatakse jumalik kaitse. Enamasti teevad seda näiteks lesed, kui endine elukaaslane tuleb neid unes tüütama (VTA, Baškortostan 2014–2019).

Magavat inimest ei tohi pildistada või filmida, see tähendaks tema enda võimu alla võtmist. See keeld põhjustab tänapäeval vahel pingeid põlvkondade vahel: noortele meeldib pildistada oma lapsi ka siis, kui nad magavad, vanavanematele see ei meeldi (VTA, Udmurdimaa, Baškortostan, Tatarstan 2008–2019).

Karmilt on keelatud magavat inimest üles ajada, sest sellel võivad olla hirmsad tagajärjed:

Шара вѳтась муртэ уг яра шуо сайкатыны. [---] А тазыы вал, Кузѳбайын одӳг казак ни шара, пе, вѳта. Шонер веран но уг быгатӳськы ни мон сое. Оло, со дышечке вылэм ведӳнлы-марлы, оло, мар. Сое сайкатӳллям, со сыре шузи-мази кылем. Озыы шуизы.

Inimest, kes räägib unes, ei tohi üles ajada, öeldakse. [---] Juhtus nii Kuzebaevo külas, et üks poiss rääkis unes. Ma ei oska ju täpselt öelda. Kas ta

õppis kellegi juures nõidumist, või midagi muud. Ta aeti üles, ja siis ta jäi hulluks. Nii nad rääkisid (VTA, Dubrovskij, Kijasovo rajoon, UR, 2013).

Keeld magajat või unes kõndijat äkiliselt äratada on seotud ka arusaamaga, et magamise ajal võib üks inimese hingedest (*urt*) kehast lendu tõusta. Aegajalt võib näha, kuidas ta magaja suust välja lendab liblika (*urt bubõli*), linnukese või lendava hiire (ehk nahkhiire) kujul. Udmurdid arvavad, et *urt* võib inimkeha maha jätta kriisis, kriitilistel hetkedel, mis sarnanevad liminaalsele seisundile – une, raske haiguse või ehmatuse ajal (vt Holmberg 1915: 14–18; Minniyakhmetova 2019).

Kui kahtlustatakse, et *urti* inimkehas pole, viiakse läbi rituaal selleks, et *urt* kinni püüda ja saata ta tagasi ihusse (*urt kuton* “urdi püüdmine”). Andmeid selle rituaali kohta täpsustasime Kaama-taguste udmurtide juures (VTAT 2015–2016). Tundub, et mujal seda rituaali enam ei kasutatagi (Anisimov 2017: 147). Tatjana Vladõkina kirjeldab selle rituaali olemust nõnda: tuleb astuda kontakti *urdi* hinge ja surnud esivanematega “võõras” ehk looduslikus kohas, näiteks väravate taga, põllul, ehk teises maailmas, kust ta esialgu tuli ning kutsuda teda kohale (Vladõkina 2003: 65). Sama rituaali kohta tõi Ivan Miheev välja sõnalise vormeli:

Уртэ, чаль! Уртэ, чаль! Кытү потүд, отү пыр. Мурёе гыркетү потүд ке, отү пыр, укноетү потүд ке, отү пыр!

Mu hing, tule tagasi! Mu hing, tule tagasi! Kust sa väljusid, sinna tulegi tagasi. Kui sa väljusid korstna kaudu, tule tagasi selle kaudu, kui sa väljusid akna kaudu, tule tagasi selle kaudu! (Miheev 1926: 41).

Urti otsides on Ivan Miheevi sõnul ikka püütud kätte saada kollast liblikat, ehk hinge kehalist väljendust (*ibid.*). Seda, kas rituaal õnnestus või mitte, üritati teada saada tina valades (rituaali nimi oligi *urtse kis'talon*, “*urt*’i sulatamine”), valatise kuju järgi (*urt kuton uzves*) otsustati õnnestumise kohta (Jemeljanov 1921: 4–5; Napolskih 2006: 28).

Kõige kindlam tõend õnnestumise kohta on muidugi see, kui inimese seisund normaliseerub.

Kaama-taguste udmurtide kohta on teada, et kui ehmatuse osaliseks saanud inimene, eriti laps, muutub teistsuguseks – nutab, on rahutu, magab ja sööb halvasti –, siis tuleb *urt* kätte saada. Tänapäeval on teada küll rituaali nimetus, aga muud mälestust *urdist* ei ole. Et teada, mis last ehmatas ja teda sellest vabastada, tehakse rituaal: pannakse lapse pea kohale pann, sinna valatakse vett ja sulatina või -vaha. Valatise kujust ilmneb, mis last ehmatas, kuju riputatakse talle kaela ja jäetakse sinna, kuni see ära kukub (VTA 2012).

Praeguseks on teadmised *urti* kohta kadumas, neid mäletavad veel mõned vanad inimesed Lõuna-Udmurdimaal ja Baškortostanist, mujal enam mitte (Anisimov 2017: 149). Sellest on aga säilinud jälg kindlates väljendites nagu *urt kõttš* (*urt* “hing”, *kõttš* “lendav hiir”) nahkhiire kohta ja *urt bubõli* (*urt* “hing”, *bubõli* “liblikas”), väikese halli liblika kohta.

III. Surnutega seotud unenäod

Udmurtide pärimuses on unenäol tähtis roll suhtluses teispoolsusega ehk surnute maailmaga. Uskumuste kohaselt saavad elavad une kaudu teada oma surnud esivanematest, suhtlevad nendega, küsivad nõu jms; teiselt poolt ilmuvad surnud unenägudesse oma kaebuste, palvete või hoiatustega tulevaste sündmuste kohta. Nõnda saavad elavad unenägude põhjal sättida oma käitumist. Et selline suhtlemine oleks turvaline, peavad elavad kinni pidama mõnedest reeglitest.

III.1. Käitumine unenäos ja selle reguleerimine

Unenägudega seotud narratiivide kohaselt peab unes surnutega suheldes kinni pidama teatud käitumisreeglitest. Kuidas saab aga inimene oma käitumist reguleerida ruumis, mis ei allu teadvusele? Siin ilmnevad inimese sisimasse juurdunud kultuurilised stereotüübid – isegi unes meenutatakse reegleid, millest on kuuldud lugude rääkimise käigus:

- kinni pidada distantsist suheldes surnutega;
- keeld saada surnult ja kinkida surnule esemeid;
- keeld surnuga kaasa minna;
- keeld ületada surnu palvel teatud takistusi. Need takistused võivad olla sein, jõgi, sild, värav jne. Need takistused, millest surnud paluvad astuda, on nagu omamoodi piirid maailmade vahel. Arvatakse, et kui inimene nendest üle astub, ei pruugi ta üles ärgata või võib varsti surra (Anisimov 2017: 75).

Unes surnutega suheldes on oluline keeldudest kinni pidada. Siinkohal tsiteerime Saksa-Prantsuse etnograafi ja folkloristi Arnold van Gennepit: “rituaalid, mille abil suheldakse teistpoolsusega, sarnanevad tüübilt külalislahkuse rituaalidega, klanni vastuvõtu rituaalidega, lapsendamisega jms. Sellele leiame vihje muistendites, mille põhiteemaks on laskumine põrgusse või reis surnute maale koos teatud keeldudest kinnipidamisega: ei tohi koos surnutega pidutseda, ei tohi süüa või juua mitte midagi sellest, mis nende maal toodetakse, ei tohi lasta end puudutada või emmata, ei tohi kingitusi vastu võtta jms” (eesti

keelde tõlgitud venekeelse teksti põhjal) (van Gennep 1999: 150). Üldlevinud arusaamade kohaselt peaks nendest keeludest kinnipidamine kaitsma inimest teispoolsuse võimaliku negatiivse mõju eest.

Vahel võivad surnud unenäos ise reguleerida elavate käitumist. Näiteks kui inimene ei taha unenäos surnust lahku minna, ütleb surnu talle, et aeg ei ole veel käes, ei tohi temaga kaasa minna.

Hea näite leidsime Baškortostanist:

Мамае кулэм бере вөтам пыриз. Татын, гурезь вылэ, сыше бадзын шар дугдүйз. Ну... сыше кинойын кадь со. И отын сыше кудыез вань пуксыны, со как воздушный шар. И мама отын, сыше чебер, мусо кадь. Монэ өтюз со оччы. Пуксим ни со шар вылэ но, лобиськом кыкнамы, каллен гынэ жутйськиськом вылэ. Лобиськом, лобиськом сыше, гуртмы вылтй кошкиськом. Мама шуэ: “Тйни, нылы, коркамы, тйни тйляд коркады, тйни милям коркамы,” – шуэ. Ми каллен гынэ гурт вылтй котькуд коркаез учкыса ортчиськом. Вылйсен учкиськом, гурт сыше чебер, кикур пьдсын кадь кылле. И лобззим котыртйм гуртмес. [---] Сыше-сыше капчи милемлы соин кыкнамы. Мон сыше шумпотйсько мамаен озьы лобаны быгатйськом шуса. Вроде тодйсько но кадь мон солэсь... кулэм со, но али вөзын шуса. Собере гурезь вылэ вуим но, шарзэс дугдытйз, ми вадьсы, гурезь вадьсамы. “Васькы, нылы,” – шуэ. Мынам сыше васькем уг пот, вөзас кыллем потэ. Сыше шораз учкисько, может со монэ кельтоз “ен васькы” шуоз шуыса. “Васькы, васькы, нылы, тыныд али вазь ай монэным кошкыны, васькы, васькыса кыль,” – шуиз. Мон васьки. Со шареныз каллен гынэ тубыса кошкыз вылэ. И мон весь туссэ солэсь, бамзэ аззисько, туссэ аззисько. [---] И мон прямо кыдөкисен аззыса кыли, кызьы со шар пичияз но пичияз, пичияз но пичияз, и собере совсем ышииз. Собере мон сайкай.

Pärast ema surma nägin ma teda unes. Siinsamas, mäe peal maandus selline suur pall. Noh... selline, nagu kinos. Ja seal on selline korv, kus istutakse, ta on justnagu õhupall. Ja ema on seal, nii ilus, ta tundus nii armas. Ta kutsus mind sinna. Me istusime koos temaga selles pallis, me kahekesi lendasime ja tasapisi tõusis õhupall kõrgemale. Nii lendasime, lendasime, meie küla kohale lendasime. Ema räägib: “Vaat, tütrekene, meie maja, teie maja, see ongi meie maja,” ütles ta. Me aeglaselt lendame üle küla ja vaatleme iga maja. Ülevalt näeme kui ilus on meie küla, ta on nagu peopesal. Lendasime mitu korda selle ümber. [---] Meil on nii kerge olla temaga kahekesi. Ma nii rõõmustasin, et saan emaga lennata. Ma ise nagu saan aru et... ta on surnud, aga nüüd on ta minu kõrval.

Siis me sattusime ühe mäe peale, ta peatas õhupalli, meie juurest mitte kaugel, meie mäe läheduses. “Mine nüüd alla, tütrekene,” ütles ta. Ma ei tahtnud sugugi alla minna, tahtsin jääda tema kõrvale. Vaatasin tema poole, äkki ta laseb mul olla, äkki ta ütleb: “Ära alla mine.” “Mine alla, mine alla, alla tütrekene, sul on vara veel ära tulla minuga koos, mine alla, jää siia,” ütles ta. Ma läksingi. Ja tema lendas aeglaselt selle õhupal-
liga minema. Ja ma näen tema kuju, tema nägu, tema kuju. [---] Ja mina jäin vaatama kaugelt, kuidas see õhupall jäi väiksemaks ja väiksemaks, väiksemaks ja väiksemaks, kuni ta lõpuks ära kadus. Siis ma ärkasin üles (VTT, Novõe Tatõšlõ, Tatõšlõ rajoon, RB, 2019).

Selles näites loobus tütar ema käsul oma soovist. Aga on märkimisväärne, et ema surmast masendatud tütar, kes pidevalt nuttis, sai sellest unenäost rahu ja leppis ema minekuga. See oli tema sõnul meeliülendav unenägu.

III.2. Unenäod ja teadmiste saamine, edasiandmine

Arvatakse, et unedes võivad omandada maagilisi praktikaid ja erilisi teadmisi nõiad ja ravitsejad. Inimesed, kes saavad sakraalseid teadmisi, olgu enda soovil või mitte, alluvad mõnedele katsumustele (kõige sagedamini tuleb neil kõndida traadi peal üle kuristiku või põleva jõe või minna läbi kitsa toru või nõelasilma), nende läbimise kaudu omandavad nad maagilise väe ja teadmised. Inimene, kes katsumustest läbi ei saa, võib minna hulluks, jääda raskelt haigeks või üldse mitte üles ärgata ja jääda koomasse surmani, ehk jääda “kinni” ebareaalsesse dimensiooni (Anisimov 2017: 74–75).

Leidub ka jutte, milles surnud sugulaste hinged õpetavad unenäos mingit oskust (laulu, loitsu, maagilisi sõnu jms) ning hoiatavad inimesi millegi eest. Nendel puhkudel on inimesed püüdnud kadunukeste nõuandeid ja juhised järgida.

Paar näidet unenägudest, milles surnud püüdsid informantidele edasi anda mingeid oskusi:

Монэ нэнэе вöтатйз. “Улон одйг, сопал дуннеын но, тапал дуннеын но. Улон одйг,” – шуиз. “Монэ иньтыязы кызьпу иньтые, кызьпу выжые.” Озбы ик... солэн ватэмын кызьпулы матын. “А ведйнь вань” – шуиз, “соязын но, таязын но. Мон тыныд валэкто кызьбы ведйньлэсь утиськын,” – шуиз но, мон шарак потй. Вот! Шарак потй, о-о-о. Нэнэ өз ни монэ валэқты кызьбы. Сайкай, шөдй. Тйни озбы нэнэз вöтай. “Улон одйг, сопал дуннеын но,” – тапал дуннеын но, шуиз. “Ведйньёс озбы ик вань,” – шуиз, “сопалан но, тапалан но.”

Unes nägin ema. “Elu on üks, selles maailmas ja tolles maailmas. Elu on üks,” ütles ta. “Mind pandi kohale, kus on kased, ühe kase alla.” Ja tõepoolest nii ongi... Ta maetigi kase juurde. “Aga on nõiad,” ütles ta, “selles maailmas ja tolles maailmas. Ma seletan sulle, kuidas kaitsta end nende eest.” Just ütles, ja ma ärkasin. Just nii! Äkki ärkasin, jah. Ema enam ei seletanud, kuidas end nõidade eest [kaitsta]. Nii ma nägin unes ema. Elu on üks, selles maailmas ja tolles maailmas, ütles ta. Ja nõiad on ka, ütles ta, siin ja seal (VTA, Dubrovskij, Kijasovo rajoon, UR, 2008).

Толон үйвөт адзисько, и анае дорам пуксиз но и лыдзе мыным: “Учыос котькытын, сюлэмын ке секыт. Кыштыр со чирдоз, сюлэмме буйгатоз. Улон – питран, со кошке но кошке, нош учыи весь чирдэ, кырзэнэ со мытэ. Улонын со луэ, шуг-секыт пумиське.” Трос пол лыдзи уни, но мар верамез потэ вал соин, ой вала. Со сое кырзэз. Озьи ик шузэ, талэн, пе, гурез но вань, но гурзэ мон валаса ик ой вутты.

Eile nägin und, ja vanaema [unes] istus minu kõrval ja luges mulle: “Ööbikuid on igal pool kui südamel raske. Kui ta laulab rahulikult, mu süda rahuneb. Elu on ratas, ta läheb ja läheb, aga ööbik muudkui laulab, oma laulu laulab. Elu juhtub, raskused tulevad ette.” Ta luges nii mitu korda, aga mida [vanaema] tahtis sellega öelda, ma ei saanudki aru. Seda ta laulis. Veel rääkis ta, et nendel [sõnadel], on viis, aga viisi ma isegi ei jõudnud mõista (VTA, Staraja Mon'ja, Malaja Purga rajoon, UR, 2013).

Unikaalsest juhtumist rääkis üks Kijasovo rajoonis elav naine. Ta jutustas, kuidas surnud õde õpetas talle oma lemmiklaulu, et ta seda rasketel hetkedel laulaks:

Монэ үйвөтам кулэм анае кырзаны дышетüz вал: “Туж ке мөзмиды, та гурез кырзалэ,” – шуса. И мон, со ноку кылымтэ гурез, апай кырзамъяз-верамъяз, со гурез дыши но. Уйвөтысьтым дышыса, со гурез кытйське-кытйське гынэ шедьтыса кырзасько. И со, весь вераса ик, кырзэз со гурез: “Мынэсьтым ке туж мөзмиды, та гурез кырзаллялэ, та мынам яратоно кырзан гуре,” – шуса, тйни озьи ик вераса, кырзэз. Туж вашкала гур со, туж нёжъяса-нёжъяса.

Mu surnud õde õpetas mind unes laulma: “Kui teil väga kurb hakkab, laulge seda laulu,” ütles. Ja mina, kes ma ei olnud kunagi seda viisi kuulnud, õppisin seda õe käe all. Olles seda viisi unes õppinud, laulan seda harva-harva meenutades. Ja ta näitas, kuidas, lauldes laulu ette: “Kui te mind väga igatsete, laulge seda viisi, see on minu lemmik,” ütles ta ja laulis. See on väga vana laul, [tuleb laulda] venitades (VTA, Dubrovskij, Kijasovo rajoon, UR, 2008).

Sellistel puhkudel vaatlleb etnomusikoloog Irina Ptšelovodova tüpoloogilisi paralleele udmurdi rahvaluule loitsužanriga *tunkõl* (tegusõnast *tunanõ* “ennustama, nõiduda, sõnuma, loitsima“ ja *kõl* “sõna”). Teadlane märgib, et “salajane sõna” nõuab erilist õpetamisviisi, kõige sagedamini antakse sellist teadmist edasi une ajal ja selle saavad ainult väärilised pärijad (Ptšelovodova 2013: 52–53; Panina 2014). Siin ilmneb selge paralleel šamaani-initsiatsiooniga Siberi rahvaste juures, mis leiab aset “...ainult unenägudes, kuna see on ainus tee võimaldamaks suhtlust tavaliste inimeste ja esivanemate/vaimude maailma vahel” (Rabinovitš 2013: 38–39). Arvatavasti võib sellega suhestada selliseid sakraalse une tüüpe nagu letargiline uni ehk varjusurm, minestamine, kooma, või ka raske haigus (hääbumine), mille ajal uskumuste kohaselt saab ajutiselt rännata teisepoolsusse. Nimetame seda kogemust koondnime “sakraalne uni” all sellepärast, et seda iseloomustab une ajal toimuv, ehk see on selline uni, mis viib uskumuste kohaselt inimese teistpoolsusse.

Arvatakse, et sellises seisundis inimene magab ja käib surnute maailmas, kus ta allub erinevatele katsumustele, kohtub tolle maailma elanikega, ületab mõningaid takistusi (nt käib kitsal latil üle põleva jõe või tõuseb kõrgele mäele) jms. Sellisele nähtusele leidub udmurtidel erinevaid nimetusi. Kaama-taguste udmurtide sõnul “sellistest inimestest räägitakse, et nad on käinud *nertes*” (tat. *mert*, hauatagune maailm), udmurdi keeles *nerte mõnem* (нэртэ мынэм) (Sadikov 2008: 156). Nende ihule, käele või näole võib jääda märgistusi kõrvestustena (*ibid.*). Udmurdimaal kasutatakse selle nähtuse kohta terminit *kulõsa uldžon*, *kulemõs’ uldžõsa sultõn* (кулыса улžон / кулэмысь улžыса султон) “taaselustamine, taaselustamine pärast surma” (Anisimov 2017: 184). Arvatakse, et inimesed, kes on käinud sageli teistpoolsuses, omandavad seal maagilisi teadmisi, neil teravneb intuitsioon ja muud psühhoüüsilised oskused. Sellise kogemuse osalised on rääkinud, kuidas elavad tolles maailmas surnud, milline on elu pärast surma ja muud säärast. Samas ei tohtinud nad mainida nähtu täpseid detaile. Toome näiteks mõned lood sellistest juhtumitest.

Мынам анайлэн анаезлэн анаез сю одйг арес лўыса кулэм шуизь. Со нэртын лўэмэсь индэ, марымын... Кулэм шуыса возиллям но, бамыз горд луэмись сое марым кариллям. Сое таше векчи гынэ марымтй поттйллям [---] пуш кадъ гынэ инты вылтй, пе, потто шуэ индэ. Тыл пыр, пе, пото. Отын алама муртэёс пыдызы гылэыса ўсыса кошко, пе, о-о-а, отын тыл пушкын, пе, кыллэ муртэёс. Айбат муртэёс райын, пе, кыллэ саськэ пушкын. Отын пичи муртэёс, айбат муртэёс, пе, кыллэ индэ. Соин понна монэ кут куччатэ, пе, шўиз, колыш гылэоз, пе, шўиз. [---] Соин кут куччася лэзиллям сое октыкыиз, согакыиз. “Тылэ ўсэнтэм кут куччатэ мыным, колош ен куччатэ,” шуыса верам. [---] Сыше муртэёс озыы луо шуо, пелляськись, знахар, дыр, мар... Сыше дар сётэ, дыр, индэ Иммар-Кылчин.

Ma juba rääkisin, et vana-vanaema suri, kui ta oli sada üks. Ta oli juba käinud hauataguses maailmas, selles... Ilmselt ta arvati olevat surnud, aga et tema põsed hakkasid punetama, siis saadi aru ja seda ei tehtud [teda ei maetud]. Ta viidi läbi kitsa koha [---] teda sunniti minema läbi [kitsa] koha, kitsas nagu pilbas, ütles ta. Läbi tule olevat teda viidud. Halvad inimesed libisevad seal ja kukuvad, rääkis ta, sinna tulle, leidub selliseid inimesi. Head inimesed on paradiisis, räägitakse, keset lilli. Seal on väiksed lapsed, head inimesed, räägitakse. Sellepärast pange mulle jalga viisud, ütles ta, kalossides ma hakkam libisema. [---] Sellepärast, kui me ta matsime, panime talle viisud jalga. [Enne surma] ta väitis: “et ma tulle ei kukuks, pange mulle viisud jalga, ärge mulle kalosse pange” [---] See juhtub selliste inimestega, ravitsejad, nõiad, ei tea... Sellised võimed annab, arvata võib, Inmar-Kõltšin (VTA, Asavka, Baltatševo rajoon, RB, 2016).

See põnev unenägu esitab üht väga kindlat arusaama teistpoolsusest. Et mõtiskleda udmurdi elust pärast surma ja mõista laiemalt, kuidas seda ette kujutatakse, oleks vaja võrrelda rohkemaid kirjeldusi kui võime seda siinkohal teha. Aga toodud näite kohaselt nähakse seda kui katsumuste teekonda. Huvitav on kahtlemata detail jalanõudest ja jutustaja soov saada maetud sellistes jalatsites (viisud), mis ei libise. Seda detaili leidub mõneski jutustuses.

Teine informant rääkis, et naine, kes letargilisest unest (varjusurmast) ärkas, jutustas, et inimesed peavad ronima kõrge mäe otsa, kus asub paradiis. Mõned inimesed, kes olid peaaegu kohale jõudnud, libisesid ja kukkusid alla. Kui juba alla kukkusid, ei tohi enam tõusta. Sellepärast soovitas ta inimestel mitte lasta end matta libisevate, kummist taldadega kingades (VTA, Gurez'-Pudga, Vavoži rajoon, UR, 2013).

Teine näide:

Мынам анкай тифен висе вылэм. Огпол со қулон калэ вуэм вылэм. Муртӗс кулэм индэ шуыса люкаськиллям. Нырыз доры тылы вуттӗйлям но, выре, пе. “Улэн гой ай та” – шуиллям. Собере со кеськем но, “Ой, мон зугыт дуннеын гой” шуыса бӧрдыны кутськем. Собере верам, мон нэртэ ветлӗ шуыса. Одӗг нылкышно, пе, китӗм кутыса нулдӗз. Зугыт ӧвӧл, пе, отын, жомал гынэ. Капкаетӗ, пе, пыртӗзы. Пичи дырӗяз чачаен висьыса кулэм нылзэ адзытӗйлям. Со туж шумпотэм, пе. “Анай, лыктӗд-а?” – шуэ, пе. Но китӗз валтыса нулдӗсь кышно шуэм: “Али со кемалы ӧз лыкты, берлогес лыктоз.” Нэртэ мынэм кышно зуам: “Мынам татын пие но уань, сое но адзытэ.” Со лы шуиллям: “Сое ум адзытэ, тон сое ачид виид, тыныд зугыт дуннеын сӧлык басьтоно ай.” Со пизэ пичи дырӗяз каритайын толалтэ кезыт вуын миськем, собере со кулэм³.

Emal haigestus tüüfusse. Kord oli ta suremas. Ta arvas, et oli juba surnud, inimesed kogunesid. Nad panid ta nina juurde sule, ja see hakkas värisema. "Ta on veel elus," ütlesid nad. Tema võpatas ja ütles: "Oh, siis olen ma veel selles valges maailmas," ja ta hakkas nutma. Ta rääkis, et ta oli käinud hauataguses maailmas. Kättpidi juhtis teda üks naisterahvas. Seal, väitis ta, pole nii helge nagu siin, on vaid tuhm valgus. Nad viisid ta läbi värava. Nad näitasid talle tütar, kes oli surnud lapsena rõugetesse. Too rõõmustas väga ja ütles: "Emal, sa tulid?" Aga see naine, kes teda kättpidi juhtis, vastas ise: "Nüüd on ta siin vaid lühikeseks ajaks, üks ta tuleb hiljem." Naine, kes sattus hauatagusesse maailma, küsis: "Aga mul on siin ka poeg, näidake ka teda mulle." Talle öeldi: "Teda me sulle ei näita, sina tapsid ta ära. Sa pead veel maa peal koguma patte." Seda poega oli ta pesnud talvel pesuküna külmas vees ja poiss oli surnud (Kiptšak, Kueda rajoon, Permi krai, 2002, Sadikov 2019: 199–200).

III.3. Unenägede algatus

Teises maailmas elavad surnud analoogselt elavatega. Neil on oma heaolu ja oma raskused. Mõnedel on külm või soe, või on kõht tühi. Nad tunnevad puudust inimestest ja nende tähelepanust. Sel pinnal käib nende dialoog elavatega. Nad mõjutavad inimesi ja loodust, ja kui vaja, kasutavad iga võimalikku sidekanalit, seda siinamaani.

Unenäod ei pruugi tulla niisama. Neil võivad olla algatajad. Udmurdi keeles väljendatakse selgelt, kas unenäod tulevad, *vötanõ*, "unes nägema" või keegi paneb need tulema, kui surnud ise algatavad kontakti: *vötatõnõ* "unne tulema", *vöte pörõnõ* "sisenema unenäkku". Nendes väljendites on aktiivne pool ju surnu, tema on see, kes "tuleb", kes "siseneb".

Meie andmed näitavad, et unenäo algatajaks võivad olla erinevates olukordades nii elavad kui ka surnud.

III.3.1. Elavate algatus ehk võtted surnu uueks nägemiseks

Vahel toimub kokkusaamine elavate soovil. Nõnda näiteks rääkisid informandid, et nad paluvad, et surnu ilmuks neile unes. Põhjuseid võib olla erinevaid: kas nad igatsevad tema järele või tahavad saada kindlust, et surnu on rahul viisiga, kuidas teda mälestati. Surnut võidakse isegi paluda, et ta ilmuks unne inimestele, kes ei usu surmajärgsesse ellu:

*Тани йыр-пыд ке сётӱськод, о-о-о ведь. Йыр-пыд сётонӱсьмы вань.
Йыр-пыд сётӱськод ке ни о-о-о. "А, бакель ке луиз, тон вӱтаты" шуса*

мар ай карисько, о-о-о ведь. “Тани... бакель ке тыныд, кельшиз ке та йыр-пыд сётэммы, тон вótаты.” Сыре вótано ук! Сыре нош... Мон сое озьы но шко: “Кинь ке уг ке оскы сосыз вótаты.” Тани ньлпиосыз, куддёсыз... Ми но нээймылы сётйм но, Манямы уггес оскы кадь со но. “Вótаты кинь ке уг ке оскы, сосыз вótаты” но шко ни мон сэре.

Vaat kui sa ohverdad [loomal] pead ja jalgu, eks ole. Meil on [loomal] peajalgade [mälestamisel] ohverdamine [surnud vanemale]. Kui ohverdad [loomal] pead-jalgu. “Hea küll, kui sellest [oli] sul kasu, kui see meie [loomal] peajalgade ohverdus meeldis, ilmu siis unes,” ma seda ütlen ja ka teen, eks ju. “Nii... kui sul oli sellest kasu, kui meie ohverdus meeldis, ilmu unes.” Ja siis ta ju tuleb! Siis uuesti... Mina ütlen ka nii: “Kes ei usu, neile ilmu.” Näiteks lastele, kes... Ja meie ohverdasime emale, meie Manja eriti ei usu, tundub nii. “Ilmu unes [sellele], kes ei usu, ilmu neile,” ütlen mina alati (VTA, Dubrovskij, Kijasovo rajoon, UR, 2008).

Teiste andmete kohaselt jääb see, kes tahab näha surnut unes, magama tema riides või paneb padja alla tema isiklikud asjad või koguni jääb magama voodis, kus lahkunu suri.

III.3.2. Surnute algatus ehk surnute sõnumid elavatele

Surnute külaskäigud elavate unenägudesse võivad teistelgi puhkudel toimuda nende algatusel: kui lähedased nutavad palju ja sageli, arvatakse, et see segab surnut teises ilmas. Sellepärast ilmub ta unes palve või etteheitega, et inimesed enam ei valaks tema peale mõeldes pisaraid.

Сузре туж бõрдйз но, о-о-о, мон но бõрдй но, со вылаз ик лэзкыса бõрдйз но... Пиед шуэ нюрын, пе, уэ. Тань татын, тйнь со пруд вадьсын. Уйвõтын аззем. [---] Мон дедушез аззи но, со нёпын, пе, уэ. Ой, шко мон, Нина бõрдйз зол, синкылиез усиз, дыр, шуу сразу. Вот, нёпын, сос, пе, нõдын уло соку. Уг яра, пе, о-о-о, бõрдны туж зол.

Minu õde nuttis palju ja eks ju mina ka nutsin, ta kummardas tema [kirstu] peale ja nuttis... Sinu poeg elab soos. Siinsamas, selle tiigi kõrval, siin. Mina nägin [teda] unes. [---] Ma nägin vanaisa, ta on soos, eksju elab. Oh, ütlen mina, Niina nuttis väga, pisarad [tema peale] langesid arvatavasti, ma kohe ütlesin. Nii, soos, nemad, eks ju, elavad siis. Ei tohi, eks ju, nii väga palju nutta (VTA, Gurez'-Pudga, Vavoži rajoon, UR, 2013).

On ka selline arvamus, et kui miski on tehtud halvasti, või pole tehtud õigel ajal, võib surnu koju tagasi pöörduda (*bertõloz* “koju/tagasi tuleb”) või siis teda nähakse, ta ilmub unenägudes (*võtatõloz, võte põroz* “tuleb/siseneb unne”). Näiteks:

Üks naine, pärast surnud tütre mälestamist kattis mullaga ohvriandeid, sööki, et linnud nendega ei laamendaks. Siis aga tütar tuli talle unne ja süüdistas, et ta on ihnuskoi. Talle seletati, et sellise teoga ta peitis sööki linnukeste eest, nii et surnud tütar ei saanud tulla ja süüa. Selgub, et seda toitu peavad linnud sööma, et see jõuaks surnute kätte (VTA, Gurez'-Pudga, Vavoži rajoon, UR, 2013).

See on laiem nähtus, nagu näitavad Žanna Kormina ja Sergei Štörkov (2001: 212), kes väidavad et “unes ilmuva surnu käitumist võib vaadata mitte kui otsest palvet, vaid kui provotseerimist eksegeesile, mille käigus tihti selginevad matuse toimumise konkreetsed detailid”.

Aeg-ajalt ilmuvad surnud inimestele, kellele nad on armsad. Nii rääkis mees, kes juhib külaansamblit:

Enne suurt neljapäeva nad tulevad. Mitte igal aastal, aga sel aastal nad tulid, ei tea ise, miks. Ema esimesena, siis mu õpetaja, siis isa... Esimesest koosseisust üks memm, kes laulis nii ilusti. Kõik käisid, keda mina austan. Jah, ka Petrovna tuli. Kõik vanad tulid.² Aga mitte koos. Erinevatel päevadel. Seda kohta nad ei tundnud,³ aga nad ikkagi tulid. Ma süütasime küünla... Nad on siin praegu. Teispäeval saadame me nad ära. Nad tulevad, kui saavad, kes enne suurt neljapäeva, kes pärast. Me paneme küünla, pitsi, leiba. Tükk aega me jätame neid. Nii peab olema. Mina ei tohi rääkida. Kui ma räägin, siis nad viivad mind endaga kaasa. Mina küsisin nende käest: miks te tulite? Tahate mind kaasa? Nad jäid vait. Elusal inimesel ei soovitata nendega rääkida. Õpetaja tuli. Klassiõpetaja, selline õpetaja oli, hea matemaatik, udmurt. Ta õpetada ei osanud... Tema poos end üles... Ei tea, miks ta tuli. Ilmselt keegi teda ei mälesta. Mina alati räägin tema kohta, et tema oligi tõeline õpetaja. Aga nüüd ta tuli minu juurde esimest korda. Ta tõuseb sealt rõdurepist üles ja tahab sisse. Mina ei lase: kui ma lasen sind sisse, ma ise suren ju. Ma ei tee sulle mitte midagi halba, ütles ta, lase mind sisse. Lasin. Ema istus siin, ta vaikis. Ma arvan, ma tegin õigesti. Ta hing ju lendab, nendel, kes ennast poosid, hingel ei ole püsivat kohta. Niipalju kui ma aru sain, ta sunniti ennast üles pooma. Koolis. Neid inimesi ma ei nimeta. Nemad võtsid patu enda peale, mina ei hakka selle patuga kokku puutuma (VTT, Kamennoe, Zav'jalovo rajoon, UR, 2015).

Surnuid nähakse unes erinevate palvete või kaebustega (tahavad süüa, neil on külm jms).

Näiteks ühele vanale naisele ilmus unes surnud õde. Ta kurtis, et tal on jalad külmad. Kui mõne aja pärast suri keegi külas, pani naine talle kirstu

soojad sokid, paludes, et surnu annaks need edasi tema õele (VTA, Dubrovskij, Kijasovo rajoon, UR, 2013).

Või teine juhtum: vanaema tuli lapselapsele unne ja ütles, et kõik on hästi, aga ta ei saa saunas käia. Ja kui küsiti, miks, vastas ta, et uks on valepidi. Siis ta jätkas juttu, aga lapselaps enam ei kuulnud ega mõistnud. Pärast seda terve aasta jooksul, kuni polnud toimunud aastamälestamine, kutsus perekond teda iga kord kui nad saunas käisid, õigemini kutsusid teda naised. Reegel on selline, et naist kutsuvad naised ja meest mehed. Aga ka poisist lapselaps kutsus ikka vanaema sauna kasutama. (VTA, Dubrovskij, Kijasovo rajoon, UR, 2008.)

Üks informant rääkis imekspandava loo (VTA, Nižnij Sõr”jez, Alnaši rajoon, UR, 2020). 2015. aastal, kui ta oli juba üsna eakas, läks ta üksi, kohaliku keelt oskamata Saksamaale, laagris tapetud isa matmiskohale (ei tea, kas koondus- või vangilaagris). Pärast mõnda seiklust (raske oli leida õiget kohta, raske oli suhelda inimestega) jõudis ta lõpuks kohale. Tal oli kaasas kirikus õnnistatud mulda, mille ta viskas ühishauale, pühitses seda risti kuju moodustades, seejärel viskas ka niisama oma aiamaa mulda, kuna viimases kirjas oli isa kirjutanud: “*Аэзо на меда шулдыр бакчаме?*” (Kas veel kunagi näen oma ilusat aiamaad?). Ta kommenteeris oma tegu: “*Атай, вань российской солдатъёс, тани российской сюй ваи, изе российской сюен*” (Isa, teie kõik Venemaa sõdurid, magage rahus Venemaa mulla all!). Mõni aeg hiljem, kui ta oli jõudnud tagasi Udmurdimaale, nägi ta unes, kuidas ta kõnnib kodu poole, värav on lahti, uks on lahti ja maja on täis magavaid sõdureid. Ta küsis: “Kes teie olete? Kas te teete minu üle nalja?” Siis üks neist nagu ärkas ja pöördus tema poole: “Tütreste, ega sa mind ära ei tunne? Mina olen ju sinu isa.” Siis tütar hakkas jooksma isa poole ja ärkas üles. Selle unenäoga ta seletas, et isa ja kõik need sõdurid, kes oli välismaal surnud, olid koju naasnud.

Mõnedel puhkudel võib tapetud hing informantide lugude järgi ilmuda tapjale unes ja teda piinata, soovides kätte maksta näiteks mõrva eest:

[---] *кышноез верам, не, ватэмзэс. Ёртэм, не, вөтаса. Вөтатыса ёртэм Валерик. [---] Ну просто дораз лыктэ, дыр. Дораз лыктэ, дыр, вөтатэ, дыр.*

[---] [tapja] naine rääkis [tapetu] matustest. Ta kummitas unenägudes. Kummitavat unes. Unes Valeri kummitas [oma tapjaid]. [---] Arvatavasti ta tuleb naise juurde. Tuleb tema juurde arvatavasti, unes (VTA, Dubrovskij, Kijasovo rajoon, UR, 2013).

Selles näites näeme, kuidas tapetu püüab kätte maksta oma mõrvaritele, piinates unes mitte ainult neid, vaid ka nende naisi.

III.4. Unenägu kui märk teistpoolsusest

Unes võivad surnud ka teada anda, et nad on rahutud. Ühes külas põles maha maja ja koos majaga naine, kelle jalad olid haiged. Külaelanikud ei taha sellest kohast mööda minna, nad tunnevad rahutust. Mõned päevad pärast põlengut nägi üks külaelanik unes selle surnud naise õetütart, kes mahapõlenud majas “oma jalgu otsis”. Sellega mõistis ta, et surnu on rahutu, ja mõtles, et peaks midagi ette võtma, et ta maha rahuneks (VTT, Novõe Tatõšlõ, Tatõšlõ rajoon, RB, 2019).

Unenägusid mõistetakse ka kui märke millestki, mis hakkab juhtuma. Need märgid võivad ennustada nii head kui ka halba, tavaliselt kellegi haigust või surma, aga nad võivad ka tuletada meelde midagi, mis on surnule tähtis (vt ka Minniyakhmetova 2008: 88–89).

III.4.1. Head märgid

Surnuaia, inimese surma, haua või matuste nägemist unes võib pidada heaks märgiks või märgiks ilma muutumisest. Ka vere nägemine on hea märk, näiteks annab see teada külaliste tulekust või kohtumisest inimesega, keda pole ammu näinud. Samuti kui näed, et tuttav sinu silme ees sureb, tuleb tal pikk elu: “Тоня кулыса/кулэмен адži, кема улод” (Sind surnud nägin [unes], eladki pikalt).

III.4.2. Meeldetuletused või neutraalsed unenäod

Vahel võivad surnud ilmuda selleks, et meelde tuletada, et ei tohi unustada neid mälestamast. Üldiselt juhtub see enne isiklikke mälestamisi (3., 7., 9., ja 40. ööl pärast surma ja esimesel surma aastapäeval) või kalendri mälestuspäevi (udmurtidel on kevad- ja sügismälestamised), kristlikke või isiklikke tähtpäevi (sünni-, pulma-, surmapäev jms). Siin pole midagi halba ega head, see annab teada, et nad varsti tulevad elusate juurde ja et nood olgu valmis. Et tegu on sõnumite edastamisega, ei nimeta me neid ka headeks enneteks. Sellisest huvitavast juhtumist rääkis informant pealinnast:

Naine meenutab, kuidas nad plaanisid töökaaslastega kirikusse minna 29. juunil. Ta nägi kaks päeva enne seda unes surnud naabrit, selline nõukogudeaegne marukommunist ja ateist. Helistas naabrinaisele, et nägi unes tema meest, too ütles talle, et 29. juuni oligi mehe sünnipäev. Kirikus otsustasid nad kolleegidega, et mälestavad ka surnuid. Nii otsustas naine, et järelikult naaber teadis juba enne, et see juhtub ning palus, et teda ka mälestataks tema enda sünnipäeva puhul (VTT, Iževsk, UR, 2018).

Paljudes unes kohtumistes antakse teada kadunukese olmest:

Üks teadlane nägi, kuidas ta kõndis kaua sügavas orus, siis tõusis mäe otsa suurde kõrgesse majja ja seal öeldi talle, et see akadeemik, kellega ta kokku tahtis saada, on üleval ja töötab. Nõnda sai naine aru, et kolleegiga on kõik hästi, sest ka sealpoolsuses ta töötab, ja naases rahulikult sama teed koju. Teine naine nägi pärast isa surma meest hoovis kanu toitmas. Ta kutsus isa sööma, ja ka ema; isa aga vastas, et ema on heas kohas, kus tal süüa vaja ei lähe. Naine sai aru, et ka teispoolsuses isa toidab kanu, mis oligi kodus tema tavaline ülesanne (VTT, Iževsk, UR, 2018).

Teine näide:

Üks naine jutustas, et kui isa oli juba surnud ja ema oli väga haige, nägi ta järgmist und: ta istub ise tööl ja tema juurde tuleb üks soliidne meesterahvas, tumesinises üleriides. Imestades ütles naine talle: "Oh, te olete nii minu isa moodi!" Mehele see meeldis. Aga ta ei lasknud mehel edasi minna, varsti viskas ta hoopis töötoast välja. Seda interpreteerib ta nõnda, et isa tahtis tulla ema järele, et ta kaasa võtta. Aga tütar ei lasknud, pikendades ema elu. Ta järeldas veel, et isal on hästi, kuna ta oli hästi riides (VTT, Iževsk, UR, 2018).

III.4.3. Halvad ended ehk surma teatamine

Kõige sagedamini aga ennustavad unenäod halbu sündmusi, ja nendele pööratakse rohkem tähelepanu.

Уйвөття ке, лысо писпу ке – пиосмуртлы луэ. Уйвөтын пограм лысо писпуэз азьиськод ке, пиосмуртлы луэ. Куаро писпу ке луэ – кышномуртлы луэ. Нюлэс погыръяса ке азьид, матысь выжы-кумылы луэ. [...] Паллян пыдпыдэс ке лыдэ, кулэм кылийськоз. [...] Тодэмлы луэ со.

Kui unes näed okaspuud, siis [surm] tuleb mõnele mehele. Kui unes näed kukkunud okaspuud, siis [surm] tuleb mehele. Kui unes näed lehtpuud, siis [surm] tuleb mõnele naisele. Kui unes näed end metsa langetamas, siis [surm] tuleb lähedasele sugulasele. [...] Kui vasak jalalaba sügeleb, sa kuuled uudist, et keegi suri. [...] Keegi tuttav (VTA, Dubrovskij, Kijasovo rajoon, UR, 2010).

On teisigi halba ennustavaid märke. Näiteks kui unes nähakse ennast või kedagi sugulast kõndivat paljajalu maa peal. Seda seletatakse nii, et inimese paljas jalalaba sümboliseerib allilma, kuhu siseneda saab ainult paljajalu (Mazalova

2001: 42; Semenov 1992: 113). Ranus Sadikov toob välja, milliseid unenägusid peavad Kaama-tagused udmurdid halvaks endeks: näiteks selliseid, kus nähakse, kuidas teine inimene või unenäonägija upub, kukub kuristikku või kaevu, või viib vool minema asja, mida loputatakse jões. Ka peetakse halvaks endeks, kui nähakse unes hammaste väljakukkumist. Kui kukuvad esihambad, sureb lähisugulane, kui tagahambad, siis kaugem (Sadikov 2006: 54–55).

Kaudselt võivad surmast teada anda ka surnud ise. Sageli arvatakse, et aktiivsed on selles tegevuses need, kes surid ebaloomulikku surma: nad võivad isegi saata elusatele haigusi, õnnetusi, enneaegset surma. Nad võivad ka otse kutsuda kaasa teise ilma. Järgmises näites seletatakse, kuidas ennast selliste eest kaitsta.

Üks vanaema nii ütles, et surnud mees tuli pidevalt tema juurde, et ta ära viia teise ilma, aga ta keeldus alati, ütles mehele, et too leiaks sealt endale naine ja ärgu tulgu enam teda tüütama, sest ta ise tahab veel elada ja lapselaps toetas teda selles (VTA, Dubrovskij, Kijasovo rajoon, UR, 2005).

Vahel ennustab kellegi nägemine unes sellesama inimese või lähedase surma. Selle kohta on paar näidet Kaama-taguste udmurtide juttudest.

Üks naine nägi unes meest, keda parasjagu otsiti, sest ta oli tööle läinud ega olnud tagasi tulnud. Mees viibis unes rahvarohkes kohas ja oli väga rõõmus. Naine ärkas ja mõtles: “Ennäe, ta ei ole ju enam elus.” Ja tööpoolest tuli hiljem uudis, et metsast oli leitud laip (VTT, Novõe Tatõšlõ, Tatõšlõ rajoon, RB, 2019).

Teine näide:

Üks naine pidi minema välismaale. Enne minekut nägi ta unes tädi. Ärgates muutus ta murelikuks ja mõtles tädile helistada, et teada saada tolle käekäigust, aga ta oli reisi ettevalmistamisega ülimalt hõivatud ega helistanud. Reisilt koju naastes, sai ta veel enne kojujõudmist rongis abikaasalt teate, et tema onu oli surnud ja mees tuleb talle vastu, et minna otsekohe tädi juurde surnut valvama. Siis sai naine aru, et unenägu ennustaski onu surma, ta oli onule tänulik, et too oli ta välismaalt ära oodanud, s.t ta jõudis ilusti onu valvata ja tema matustel käia (VTT, Novõe Tatõšlõ, Tatõšlõ rajoon, RB, 2019).

Kui nähakse halba unenägu, tuleb pärast ärkamist käimlasse minnes sülitada ja öelda: “Алама вѳтэ кизь-сїть вьлэ мед луоз!” (Las mu halb uni olla kusesita peal!) (VTA, Dubrovskij, Kijasovo rajoon, UR, 2020).

IV. Tõrjerituaalid soovimatute unenägede vastu

Sellised unenäod nagu ülaltoodud näidetes, võivad olla ebameeldivad, tüütud ja isegi ohtlikud. Siis võib midagi ette võtta. Unenägusid surnutega peetakse sagedasti halvaks endeks, seepärast püütakse maagiliste abinõudega soovimatut kontakti katkestada. Näiteks Kaama-taguste udmurtide juures lastakse tükk leiba käia ringiga ümber vöö ning antakse leib koerale, öeldes:

Эн вöтаты ни.

Ära tule enam une ajal (Sadikov 2008: 166);

Алама вöт вöтай. Мыным медаз лу. Дзеч мед луоз.

Ma nägin halba und. Ärgu mul olgu [paha]. Las [kõik] olla hästi (VTAT, Asavka, Baltatševo rajoon, RB, 2016).

Arkadi Jemeljanovi materjalide kohaselt peab inimene, kes nägi unes surnut, viima läbi mälestamisrituaali *tõron* (tegusõnast *tõrõnõ* “panema, välja panema”): niipea, kui inimene ärkab, tuleb võtta kanamuna ja viia see kõrgele kohale, lubades surnut mälestada ehk kostitada. Siis peab keetma putru või jahukörti. Osa annetatud toitu tuleb süüa ise, osa panna katusele või toanurka. Mälestamise käigus pöördub perekonnapea surnu poole samade sõnadega nagu matustel (Jemeljanov 1921: 20).

Kui haige inimene näeb unes surnuid, peab sellele vastama aiamaale mälestamistoidu viimisega (Vladõkina 1992: 145).

Aga vahel on vaja rohkemat. Sellest, et lahti saada tüütust surnust, kes kiusab sagedaste ja õudsete unenägedega, viidi surma vältimiseks läbi eraldi rituaal *s'õrlan' / berlan' kujas'kon* (sõna sõnalt: viskamine üle piiri/taha). See viiakse läbi kas surnuaias või pööratakse selg kas lääne või surnuaias poole. Rituaali käigus visatakse söögipalukesi üle vasaku õla selja taha, pöördudes valju häälega või isegi etteheidetega surnu poole. Esitame siinkohal selle rituaali kohta mõned välitööde käigus kuulnud lood.

Одноклассниксэ калыз быриз вөтаса. Пичи дыръяз кышно но басьто шуэ вал. И весь-весь вөтамисьтыз озыы, туклячи, пе, паллян пельпумтүд куяськы ай, кен, пе, шуэ. “Собере дугдүй, мама,” – шуэ. [...] Конечно, шай улын бере, уллань куяськиз ни.

[Informandi tütar] väsis selles, et pidevalt näeb unes klassikaaslast. Lapsepõlves poiss oli isegi öelnud, et võtab ta naiseks. Ja selle pärast, ta pidevalt nägi meest unes. Meheema soovitas: “Tee see rituaal läbi, minia, üle vasaku õla [sõna sõnalt: viskamine/andmine].” “Siis ta lakkas

[nägemast teda unes], ema,” ütles. [---] Muidugi, kuna kalmistu on jõe alamjooksul, ma viskasin [üle vasaku õla] alamjooksu poole [sõna sõnalt: ma viskasin, andsin tahapoole]. Kui ma olin teinud, mis ämm soovitas, lakkasin tüütut lapsepõlvesõpra unes nägemast (VTA, Staraja Sal’ja, Kijasovo rajoon, UR, 2014).

Пиосмурт: Тани мынам эше вал туж умой. Со ассэ ачиз быдтӱз. Тае но сӱрраз ӱте вал. И вот тыкак кариз, ойдо шуса. Сыре сӱрлань куяськи – больше ӱй вӱта.

Mees: Vat mul oli hea sõber. Ta pani käe enda külge. Teda [enda naise kohta, mitte surnu oma] kutsus ka enda juurde. Kutsus nii palju, et tüütas, kutsus teda, nii rääkis naine, “Läheme”. Siis ta viis rituaali läbi (sõna sõnalt: viskas/andis tahapoole) – enam unes ei näinud.

Кышномурт: Тышкаськыса, пе, куяськоно: “Кулӱд ке, кыллы!” Материтьтыса, тышкаськыса, сӱрлань куяськискод. “Мон тонэ нусал но, Аркашед вань ай,” – шуиз. [---] Просто шайвылын, тазыы сӱррам куяй: “Эш шедьты отын! Мынам та дуннеын уже трос али!” шуса.

Naine: Seda rituaali tuleb läbi viia ropendades: “Kui oled surnud, lama!” Ropendades tuleb läbi viia “taha viskamise” rituaali. “Ma võtaks Su ära; aga Sul on veel oma Arkadi (naise mehe kohta)”, – ütles [surnu]. [---] Lihtsalt kalmistul viskasin selja taha: “Leia endale seal sõbranna! Mul on selles maailmas veel palju asju“, ütles (VTA, Staraja Sal’ja, Kijasovo rajoon, UR, 2014).

Üks naine soovis vähem näha ema unes, kes pidevalt tahtis tema kõrvale magama heita. Lõpuks ta unes ütles emale nii: “Ema, me ei saa koos magada. Sina nüüd elad teises maailmas, mina jälle teises.” Ta kattis ema musta tekiga. Pärast seda ei külastanud ema teda unes enam iial. Pärast seda, pärast esimest aastat, ta hakkas suhtlema poja ja mehe kaudu. Näiteks poeg näeb unes vanaema, kes käib kodus ja korjab kokku küpsetiste tükke, mis vedelevad maas: naine sai aru, et ema tuletas meelde, et on aega küpsetada mälestuseks (VTT, Iževsk, UR, 2018).

Räägitakse, et surnud abikaasad (sagedamini meesterahvad) tulevad mõnikord leskesid kiusama unes; teiste juttude kohaselt neid nähakse, kuuldakse ja füüsiliselt tuntakse, nii et vastu panna ei saa ja vahel on hingatagi raske. Kaama-tagused udmurdid nimetavad seda vaimu *butšõraaks*. Et sellest vabaneeda, sooritavad lesed ise mõne rituaali või pöörduvad maagiaspetsialisti poole.

Üks informant jagas oma kogemust:

Кяр одйг учыр верасько. Паре кулэм бере, о-о-а, вöтэ пыриз. Вöтэ пыриз но кяр нюртйськисько. Как наяву, тазыы ик тосько ачим, дыыр ужа. Пыре но мон уамен пырса выдэ. Голова работает, ну вазыыны уг лу просто, онемеешь уже, неметь кариськод, но голова работает. Казыр зарам, ас вылтйм басьтыса куштйсько тае, нет, эшишо султыса мон доры выдэ. “Бон, тон,” – шуисько мон, “кулэмынэсь.” “Кытй пырид?” – шусько. Ма, пе, мисьтаскид но туннэ шүэ... Милям отй, пасетй, ву потэ ведь, марым, турба вань, турбатй ву потэ азбаре. Вот туннэ, пе, мисьтаскид но, марымдэ, со пасьтэ, пе, пась келтйд. Со пасьтй пыри, пе. Ужас! Кяр кышкаса кошки. Кяр ладно, анайлэсь сайкамзэ гынэ возьмайсько казыр. Изыныны уг лу ниэсь, сим азын, о-о-а. Как будто вöзын! Анай сайказ. “Анай,” – шко мон, “султ ай, мон озы-озы сайкай,” – шко, “Раис мон дорын. Татын со, татын со,” – шко. Анай штаньзэ куштйз но, первой гулбече пырса кошкиз, гулбечез, марымез, ворсаз, пасез ворсаз, öсэз үсьтйз, педлось öсэз үсьтйз, визьтэм кылэн со штанен йыгдаре гынэ. “Милемыз кышкатыны-а тырттыса-а кыллиськод, милемыз нылкышно гынэ шүса,” – шүэ. “Ми тйлесьтыд ум кышкаське, алам-саламнёс,” – шүэ. Тйни озы весь пурзйття. [---] Раис милям весь äттa бертылйз ведь со. Кяр Гүзальэн...[---] солэн вöтаз пыриз. Собре, кема ик öвöл, вöтаз пырем. Лыктыса вуэм шукна ик казыр. Апай, шуэ, ойдо марыме мыном ай шүэ, шайвылэ, пе, мыном ай шүэ. Атай но, пе, вöтэ пыриз шүэ, “Раис но вöтэ пыриз,” – шүэ. [---] Кызы ке но кытй ке но марымзэ, укнозэ или марзэ ке но, пожалста, пась мед келтоз ай, пе, шүэ. “Мынам туж бертэме потэ,” – шүэ. Мон тылобурдо луса берто, пе, шуэ. Ну, мон дораз уг пыр, пе, шүэ. Мон корказяз гынэ пыро, пе, шүэ. Прямо тазыы ик, пе, озы шүиз. [---] Шайвылэ мынйм, шайвылэ мынса марым карса келтйм, палэзпу понса. Палэзпу понса келтоно. “Ен кышкаты,” – шүйи. “Кышкатса ен ветлы, спокойно изьса ул,” – шүса келтйм. [---] Зьыр вадесказ косо. Ми атайлэназ озы бышкалтыса келтйм но... тоже Гүзалез, апокез, кышкатэм тоже. Аслам атайлэн, со тоже марым, бертылыса... вöтаз пырылйз анайлэн тоже. И марым, пе, шүйи. Милям отын, Арзылын, Арибашын, көрышлэн вöтаз пырем. Ныллёс лыктйзы но, пе, шүэ, палэзпу дьыггаса келтйзы ай, чик но потаме уг лү ни, пе, шүэ. Мынса тоже дьыртэм кадак шуккыса келтйм и палэзпу понса келтйм марымаз, дыыр вадьсаз.

Nüüd ma räägin ühe loo ära. Pärast abikaasa surma, eks ju, ma nägin teda unes. Nägin teda unes ja tardusin. Nagu elusana, ma ise teadvustan, mu pea töötab. Ta tuleb [tuppal] ja ta sätib ennast minu peale risti. Mu pea

mõistab, aga [mitte midagi] ma välja öelda lihtsalt ei saa, jäin tummaks, tummaks, aga pea mõistab. Nüüd olgu, ma haaran teda ja lükkan endast eemale, aga ei, [tema] tõuseb veel kord ja heidab pikali minu kõrvale. “Nii, sina,” räägin mina, “oled ju surnud. Kust sa sisse said?” küsin. “Noh, sina ju täna pesid pesu,” ütleb ta ... “Meil seal on, läbi augu, vesi ju voolab välja, seesama, toru on, vesi läbi toru voolab välja hoovi. Noh täna,” jätkas, “sa pesid pesu ja sellesama augu jätsid lahti. Selle augu läbi ma tulin ju sisse.” Õudus! Külmajudinad jooksid üle selja. Nüüd olgu, nüüd ootan, et ämm ärkab üles. Võimatu on ju edasi magada, [tema on] ju silmade ees, on ju. Nagu ta oleks minu kõrval! Ämm ärkas üles. “Ämm,” hüüan ma, “ärka üles, mina ärkasin ise üles nii ja nii,” – räägin ma. “Rais [surnud mees] on minu juures. Ta on siin, ta on siin,” ütlen ma. Ämm võttis püksid [jalast] ja kohe alguses läks keldrisse, seal ta sedasama, pani augu kinni, sulges selle, tegi ukse lahti, tegi eesruumi ukse lahti, sõimates pükstega [igati] peksab teda. “Sa tahad ehmatada meid, jah, arvates, et me oleme ainult naised,” – ütleb ta. “Meie ei karda teid, eba puhtaid,” ta ütleb. Nii et ta täitsa sõimab. [---] Meil Rais ju pidevalt tuli tagasi koju. Nüüd Guzeli [informandi öde]... [---] tema näeb unes. Pärast seda mõni aeg hiljem tema nägi unes. Nüüd hommikul ta tuli [meie juurde] külla. Öde, räägib, lähme sinna, lähme, ütleb, kalmistule, lähme ju, räägib. Isa ka, räägib, tuli mulle unne. “Rais ka tuli unne,” räägib ta. [---] mingil viisil, kusagil, seesama, aken või midagi, palun väga, jäta lahti, ütleb ta [informandi surnud mees]. “Mina väga tahan tagasi tulla koju,” ütleb ta. Ma tulen tagasi linnuna, ütleb ta. Noh, majja sisse ei hakka tulema, ütleb ta. Ma tulen ainult eesruumi, räägib ta. Täpselt nii, ütles ta. [---] Me läksime kalmistule, kalmistule minnes, sedasama tehes, panime pihlaka [haua peale]. Pannes pihlakat peab ta sinna jääma. “Ära ehmata”, – ütlesin. “Ära käi ehmatades, ela rahuliku unega,” selliste sõnadega jätsime [pihlaka]. [---] Hauapäitsisse peab panema, räägitakse. Me samamoodi isa [hauale] pistime ja jätsime... [Tema] ka Guzeli, ka öde, ehmatas. Oma isa juures, tema ka sedasama, tagasi tulles... ema juurde ka tuli unne. Ja sedasama ta rääkis. Meil seal, Aribaševos, Aribaševo naabrit nägi unes. Tütred tulid ja jätsid pihlaka ja nüüd ma ei saa enam üldse välja tulla, ta jutustas. Peata naela pistime ja pihlaka panime tema juurde, hauapäitsisse (VTA, Urazgil’dõ, Tatõšlõ rajoon, RB, 2019).

V. Unenägudest rääkimine

Erilised arusaamad on seotud unenägu rääkimisega. Kui nähakse halba und ja ärgatakse järsult, tuleb palvetada, et midagi halba ei jutuks. Udmurtidel,

kes on kristlased, soovitatakse lugeda meieisa palvet. Arvatakse, et pöördumine Jumala poole eemaldab kõik halva ja kurjad vaimud, kes segavad inimest halbade unenägudega.

Вõtэз чуэжатае озьы шуэ вал: если урод вӧт ке аэзи, одӱг пол но шукна султыса, “ой, кыше урод вӧт аэзи” шуса, ен, пе, малпаське. Коть аламаез, коть умоез, сразу сайкалэ, пуксе, “ой, кыше умой вӧт аэзи”... Со иньташе вень, пе, сылэ. Со венез кудпала вераськод, сопала үсе, алама верад ке, со уже алама пала үсе, если умой вӧт аэзи шуид ке, коть аламаез луиз ке но, умой вӧт аэзи шуид ке, со умой пала үсе. Ваньмыз со, аслыд кызыы желать кариськод, озьы ик со со луэ. Образно со, мысленно [---] Котькыше но вӧтэз зесь малпано, зесь малпаськод, зесьлы берытске.

Unenägude kohta nii rääkis vanaisa: kui näed halba unenägu ära mõtlegi hommikul ärgates ütelda: “Oh, kui halba unenägu nägin!” Olgu ta hea või halb, kohe ärgates tõuske istuli [ja öelge]: “Oh, kui head unenägu nägin”... On selline seisev nõel. See nõel kaldub sinnera, kuhu ütled: halba ütled, langeb juba halva suunas; aga kui ütled, et nägid head und, isegi kui uni oli halb, langeb hea poolele. Kõik see on nii, et kuidas sa ise soovid, see nõnda juhtubki. See on kujundlikut [öeldud], mõtetes [ette kujutades]. [---] Iga unenägu tuleb heaks mõelda, kui sa head mõtled, kõik pöördub hea poole (VTA, Jagul, Zav’jalovo rajoon, UR, 2014).

Kui inimene ei taha, et uni läheks täide, siis peab sellest rääkima kellelegi võõrale (VTA, Gurez’-Pudga, Vavoži rajoon, UR, 2013).

Kaama-taguste udmurtide pärimuse kohaselt on keelatud jutustada unenägusid pärastlõunal, arvatakse, et seda võivad kuulda teispoosuse tegelased ja nad võivad vastata kutsele, tulles kohale (VTAT, Petropavlovka, Starokal’mijarovo, Tatõšlõ rajoon, RB, 2019; VTA, Vjazovka, Tatõšlõ rajoon, RB, 2015 ja 2016; Minniyakhmetova 2014: 64). Aga kui inimene ikkagi oma unenägusid jutustab, eriti õhtul või öösel, peab ta kasutama vormelit “гурлы/мурьёлы/стеналы верасько” (ma räägin ahjule/korstenale/seinale) (*ibid.*). Selle vormeli abil saadetakse ohtlik tegelane tagasi tema maailmale võimaliku kanali – ahju, korsten, sein – kaudu.

Mõnikord räägitakse unenägu inimesele, kes suudab seda interpreteerida (vanem inimene või selgeltnägija) ja vajadusel ka midagi ette võtta. Mõnikord ilmub surnu kaugematele inimestele (kauge sugulane, sõber või tuttav, inimene samast külast) ja väljendab palvet või kurdab millegi üle. Inimene, kes selle sõnumi sai, annab sellest teada surnu perekonnale, et nemad võtaksid ette, mis vaja surnu vajaduste rahuldamiseks.

Näiteks 2020. aastal suri üks naine. Mõne aja pärast ilmus ta unes kaugele sugulasele ja kurtis, et kõht on tühi. Sugulane kahtles alguses, kas rääkida surnu perele või mitte, aga siis otsustas, et peab rääkima. Ta soovitas mälestada surnut söökide ja jookidega. Perekond leidis, et tuleb mälestada. et ta rahuneks maha (VTA, Dubrovskij, Kijasovo rajoon, UR, 2020).

2019. aastal istusid külas kolm naist: kaks külanaist ja Eva Toulouze. Meenutati külaelanikku, kes oli leitud metsast surnuna, samuti temaga seotud unenägusid. Perenaise tütar tõi vaikselt küünla lauale ja pani põlema, kommenteerides, et nüüd on surnu rahul, teda mälestati. Teine naine, kes seal Evaga külas oli, kommenteeris: “Esimest korda näen, et nii tehakse. Teadsin, et nii peab, aga esimest korda näen.” Selle peale lisas tütar: “Ja me parasjagu sööme ka... Sel ajal nagu ei tohiks, aga me lihtsalt ajasime juttu ja kogemata need teemad tulid...” (VTT, Novõe Tatõšlõ, Tatõšlõ rajoon, RB, 2019).

VI. Unenägude interpreteerimise asjatundjad

Udmurdi kultuuris leidub inimesi, kes näevad ennustavaid unenägusid ja teatavad neist nendega seotud inimestele.

Tatarstani Bavlõ rajooni udmurtide andmetel nägid vanemad inimesed varem unes oma külainimeste surmasid, s.t teispoolsusest jõudsid elavateni uudised selle kohta, et üks neist peab minema teise ilma. Nagu räägivad Nikolaškino küla informandid, on neil külas üks selline naine, kes alati enne mõne külaelaniku surma näeb prohvetlikku und:

Тётя Валя, тійнь татын улэ. Со сразу вёта. Вот какую-то там яму роют. “Таня, я там видела сон, около ихнего дома яму роют, красный глина.” Там или сруб стоит. Это значит лүэ кыче ке но неожиданный покойник [---] Вот такие сны бабушки ваньзэ тодо вал. Кинь кулэ, кинь марым каре... Лыкто покойникдэс, сослы верало. И сос всегда вот это говорили, да. Вот она умрёт, наверно, такой сон видела. Вот Валяпай сразу вёта. За неделю сон сразу сбывается. Адями уже мар ке но луэ или родственникез солэн [---]

Со вёта кино кадь. Сразу вера. Сёма, пе, бертійз но, пе, и вылланы, пе, бизе. Кинь меда, пе, кулоз? Роднязы кулійз, бабушка. “Вақытэ өвёл,” пе, шуиз, “монэ отын возьмало.” Кулэм мурт ке вылланы тубе, вылланы, с могилы вверх, кине ке но басьтыса кошке. Это в деревне жди покойника. Это тоже таче примета вань.

Tädi Valja, ta elab ju siin. Ta näeb kohe und. Ennäe, seal keegi kaevab auku. “Tanja, ma siin nägin unes, nende maja juures kaevatakse auku punase savi sisse.” Või seal neil seisab palkehitis. See tähendab, et keegi ootamatult sureb. [---] Nende unenägudega oli kõik memmed kursis. Kes sureb, kes ise teeb seda... Surnud tulevad ja ütlevad neile. Ja nemad alati andsid edasi, jah. Tema arvatavasti sureb varsti, ma nägin sellist und. Tädi Valjal kohe tuleb uni. Nädala jooksul läheb uni täide. Miski juhtub selle inimese või tema sugulasega. [---]

Ta näeb und nagu kinos. Ta ütleb kohe. Sjoma [surnu], räägitakse, olevat tagasi tulnud, ta kiirustab seal [tänaval] kõrgemal poolel. Kes see hakkab surema? Ta sugulane, suri vanaema. “Mul pole aega,” ta ütlevat, “mind oodatakse seal.” Kui surnu kõnnib külast ülespoole, hauast ülespoole, [tähendab] et surnu võtab ära minnes kellegi kaasa. Siis külas oodatakse surnut. Selline enne ongi meil (VTAT, Nikolaškino, Bavlõ rajoon, RT, 2019).

VII. Lõpetuseks

Sellised on laias laastus udmurtide arusaamad unest ja unenägudest. Unenäod võivad tulla nii elavate kui ka surnute initsiatiivil. Unes saavad mõlemad vabalt suhelda, uneruumis saab elavaid õpetada, nad võivad omandada sakraalseid teadmisi ning mõnikord maksavad surnute hinged tapjatele kätte ja piinavad neid unes.

Suur osa unenägudest ei allu loogikaseadustele, vastupidiselt sellele, mis juhtub, kui teadvus on ärkvel. Unes kaotavad aja ja ruumi kategooria oma tähenduslikkuse. Unenägudes nähakse eluvatena inimesi, kes on juba surnud, ollakse tunnistajaks sündmustele, mis juhtusid palju aastaid tagasi. Ka ruumiseadused unes ei kehti: inimene võib momentaalselt ületada pikki vahemaid või viibida samaaegselt kahes erinevas kohas. Une ebareaalses ruumis kaotavad aja- ja ruumipiiranguid võimu. Kui vaadelda unenäo ajakategooriat traditsioonilises arusaamas, peab tingimata ütlema, et mõnede informantide sõnul on see midagi ajatut, aega pole, see on peatatud (surnut nähakse unes sellisena, milline ta oli surma hetkel). Teised kalduvad arvama, et unes ületab aeg reaalse elu aja, ehk sündmused, mis reaalses elus peavad toimuma, on unenäos juba juhtunud.

Eeltoodud näidete põhjal võib tunduda, et udmurtide juures on paljud endised arusaamad veel jõus. Peab aga välja tooma, et surnute ilmumine unenäos pole tavaline ja sellele reageerimisel pöördub inimene pärimuse kaudu omandatud arusaamade poole, mis sel puhul aktualiseeruvad. Tavalistes olukordades

jääb see kiht varjatuks. Samal ajal traditsioon on elus, see muutub, omandab muudest kultuuridest ja moodsatest trendidest teatud aspekte, nii et osa iidsetest praktikatest unustatakse.

Peaaegu kõigis maailma kultuurides iseloomustab und ja unenägusid eriline sakraalsus ja tähenduslikkus, eriti kontaktis teispoosuse tegelastega (vt nt Bulkeley 2008). Oletatakse, et unenäos aset leidvad sündmused on seotud reaalse maailmaga, mistõttu elavad üritavad kuuletuda kõigile unes nähtud märkidele, et säilitada kooskõla maailmade vahel. Hoolimata tänapäeval toimuvatest muutustest "...pole unenägudekultus kaotanud oma tähendust suhtlusvahendina esivanemate maailmaga, sest tajul otsesest sidemest esivanematega põhineb inimese olemise alus traditsioonilises ühiskonnas" (Rabinovitš 2013: 35).

Tänuavaldus

Artikli ilmumist toetas Eesti Kirjandusmuuseumi uurimisgrant EKM 8-2/20/3 ning Eesti-uuringute Tippkeskus (TK-145) Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu. Seda on toetanud ka Prantsuse riigi grant IUF.

Lühendid

VTA – Välitööd, Anisimov

VTT – Välitööd, Toulouze

VTAT – Välitööd, Anisimov & Toulouze

Kommentaariid

¹ Kaama-tagused udmurdid on eraldi etnograafiline rühm udmurte, kes elavad Kaama jõe teisel poolel, Baškortostani vabariigis, Permi krais ja Sverdlovski oblastis, nende traditsioonide kohta vaata lähemalt Toulouze & Anisimov 2020; Sadikov 2019, 2020.

² Udmurdikeelses tekstis on säilitatud kõik keele omapärasused ja kirjavahemärgid, mis on originaalis.

³ Vana ansambli koosseisus.

Kirjandus

Anisimov, Nikolai 2017. *Dialog mirov' v matritse kommunikativnogo povedeniia udmurtov*. Tartu: University of Tartu Press.

Anisimov, Nikolai 2019. Kolduny i ved'my v mirovospriiatii sovremennoi udmurtskoi derevni. IV Vserossiiskii kongress fol'kloristov: Tula, 1–5 marta 2018 g.: sb. nauch. st. v 3 t. T. 2. Ippolitova, A. B. (toim). *Mnogoobrazie fol'klornykh traditsii: istoriia i sovremennost'*. Moskva: Gosudarstvennyi Rossiiskii Dom narodnogo tvorchestva imeni V. D. Polenova, lk 244–256 (doi: 10.24411/9999-022a-2019-10233).

Anisimov, Nikolai & Toulouze, Eva 2020. Uni, unenäod ja suhtlus surnutega udmurdi kultuuris. *Sirp* 44, lk 40 (<https://sirp.ee/s1-artiklid/lopulugu/uni-unenaod-ja-suhtlus-surnutega-udmurdi-kultuuris/> – 11. mai 2021).

Apinjan, Tamara A. 2005 = Apinian, Tamara A. *Mifologija: teoriia i sobytie*. Uchebnik. Sankt-Peterburg: Izd-vo SPb. un-ta.

Arhaicheskaja = Arkhaicheskaja kul'tura. Referaty. *Nauchnaia Biblioteka im. A. N. Ignatova* (http://www.f-mx.ru/kultura_i_iskusstvo/arxaicheskaya_kultura.html – 11. mai 2021).

Balov, Aleksei V. 1891. Son i snovideniia v narodnykh verovaniiax. *Zhivaia Starina*. Vyp. 4. Sankt-Peterburg, lk 208–213.

Beletiš, Marta & Loma, Aleksandr 2013 = Beletich, Marta & Loma, Aleksandr. Son, smert', sud'ba (nabliudeniia nad pravosl. *mora, *mara). *Slavica Svetlanica*. Iazyk i kartina mira: K iubileiu Svetlany Mikhailovny Tolstoi. Moskva: Indrik, lk 56–75.

Bulkeley, Kelly 2008. *Dreaming in the world's religions. A comparative history*. New York University Press.

Favret-Saada, Jeanne 1977. *Les mots, la mort et les sorts. La sorcellerie dans le bocage*. Paris: Gallimard.

Favret-Saada, Jeanne 1986. L'Invention d'une thérapie: la sorcellerie bocaine 1887–1970. *Le Débat* 40 (3), lk 29–46.

Gennep, Arnold van 1999 = Gennep, Arnol'd van. *Obriady perekhoda. Sistematičeskoe izučenie obriadov*. Moskva: Izdatel'skaia firma Vostočnaia literatura RAN.

Holmberg (Harva), Uno 1915. *Permalaisten uskonto*. Porvoo: WSOY.

Jasinskaja, Maria V. 2011 = Iasinskaia, Mariia V. Vizualizatsiia nevidimogo: sposoby kontakta s inym mirom. *Slavianskii i balkanskii fol'klor. Vinograd'e*. Vyp. 1. Moskva: Indrik, lk 109–120.

Jemel'janov, Arkadi 1921 = Emel'ianov, Arkadii I. *Kurs po etnografii votiakov: Ostatki starinnykh verovaniia i obriadov u votiakov*. Vyp. 3. Kazan': Kazanskii votskii izdatel'skii podotdel.

Kaivola-Bregenhøj, Annikki 1993. Dreams as folklore. *Fabula* 34 (3/4), lk 211–224 (doi: 10.1515/fabl.1993.34.3-4.211).

Kormina, Žanna V. & Štörkov, Sergei A 2001 = Kormina, Zhanna V. & Shtyrkov, Sergei A. Mir zhivykh i mir mertvykh: sposoby kontaktov (dva varianta Severorusskoi traditsii). Plotnikova, Anna A. (vast toim). *Vostochnoslavianskii etnolingvističeskii sbornik. Issledovaniia i materialy*. Moskva: Indrik, lk 206–231.

Malkolm, Norman 2014. Malkol'm, Norman. *Sostoianie sna & Rudnev Vadim Petrovich. Novaia model' snovideniia*. V. P. Rudnev. Moskva: Akademicheskii proekt.

Mazalova, Natalija E. 2001. Mazalova, Natalia E. *Sostav chelovecheskii: Chelovek v traditsionnykh somaticheskikh predstavleniakh russkikh*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.

Miheev, Ivan 1926 = Mikheev, Ivan S. *Bolezni i sposoby ikh lecheniia po verovaniiam i obychaiam Kazanskikh votiakov*. Gerd, Kuzebai & Nalimov, Vasili P. (toim). *Votiaki. Sbornik po voprosam ekonomiki, byta i kul'tury votiakov*. Moskva: Tsentral'noe izdatel'stvo narodov Soiuza SSR, lk 41–48 (<http://elibrary.unatlib.org.ru/handle/123456789/19943> – 14. mai 2021).

Minniyakhmetova, Tatiana 2008. *Symbols of Approaching Death: The Role of the Woman*. Håland, Evy Johanne (toim). *Woman, Pain and Death: Rituals in Everyday Life on the Margins of Europe and Beyond*. Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars Publishing, lk 84–107.

Minniyakhmetova, Tatiana G. 2014 = Minniakhmetova, Tat'iana G. *Ogon' v normativno-obriadovoi praktike udmurtov*. Zagrebin, A. E. (tead toim); Ishmurov, A. V. Kirillova, R. V. (koost & toim) Cherasniaia, D. I. (vast toim). *Ezhegodnik finno-ugorskikh issledovani*. Vypusk 2. *Yearbook of Finno-Ugric Studies*. Izhevsk: Izd-vo Udmurtskii universitet, lk 62–68.

Minniyakhmetova, Tatiana 2019. *Souls and Body of the Living and the Dead*. Pócs, Éva (toim). *Body, Soul, Spirits and Supernatural Communication*. Cambridge Scholars Publishing, lk 92–108.

Napol'skikh, Vladimir V. 2006. *Napol'skikh, Vladimir V. Iz sovremennykh znakharskikh praktik udmurtov. Zhivaia Starina 2*. Moskva, lk. 26–28.

O'Neil, Carl W. 1976. *Dreams, Culture and the Individual*. San Francisco: Chandler & Sharp Publishers.

Panina, Tatjana 2014 = Panina, Tat'iana Igorevna. *Slovo i ritual v narodnoi meditsine udmurtov*. Monografia. Nauch. red. T. G. Vladykina. Izhevsk : UIIYaL UrO RAN.

Panina, Tatjana 2020 = Panina, Tatiana Igorevna. *Preskriptsii o snakh i snovideniakh v udmurtskoi traditsionnoi kul'ture*. *Ezhegodnik finno-ugorskikh issledovani* 14 (4), lk 642–650 (doi: 10.35634/2224-9443-2020-14-4-642-650).

Pantšenko, Aleksandr A. 2002 = Panchenko, Aleksandr A. *Khristovshchina i skopchestvo: fol'klor i traditsionnaia kul'tura russkikh misticheskikh sekt*. Moskva: OGI.

Pavlinkaja, Larisa R. 2010 = Pavlinkaia, Larisa R. *Bytie i inobytie v traditsionnykh kul'turakh Sibiri*. Berezkin, Iuri & Pavlinkaia, Larisa (vast toim). *Ot bytiia k inobytiuu: Fol'klor i pogrebal'nyi ritual v traditsionnykh kul'turakh Sibiri i Ameriki*. Sbornik statei. Sankt-Peterburg: MAE RAN, lk 51–92.

Ptšelovodova, Irina V. 2013 = Pchelovodova, Irina V. *Udmurtskaia pesennaia lirika. Ot motiva k siuzhetu*. Monografia. Izhevsk: UIIIaL UrO RAN.

Rabinovič, Evgenij I. 2013 = Rabinovich, Evgenii I. *Sny Probuzhdennykh: son i snovideniia v kul'ture, religii, politike Tibeta*. Monografia. Ekaterinburg: Gumanitarnyi universitet.

Sadikov, Ranus R. 2006. *Kissa gurt: vashkala no tuala (gurt kalyklen istoriez no etnografiez)*. Ufa: TsEI UNTs RAN.

Sadikov, Ranus R. 2008. *Traditsionnye religioznye verovaniia i obriadnost' zakamskikh udmurtov (istoriia i sovremennye tendentsii razvitiia)*. Ufa: TsEI UNTs RAN.

Sadikov, Ranus R. 2019. *Traditsionnaia religiia zakamskikh udmurtov (istoriia i sovremennost')*. 2-e izd. In-t etnologicheskikh issledovaniï im. R. G. Kuzeeva UFITs RAN. Ufa: Pervaia tipografia.

Sadikov, Ranus R. 2020. Udmurty Bashkortostana: sovremennye tendentsii natsional'no-kul'turnogo razvitiia. *Vatandash* 11, lk 128–139.

Semenov, Viktor A. 1992. *Traditsionnaia semeinaia obriadnost' narodov Evropeiskogo Severa: k rekonstruktsii mifologicheskikh predstavlenii komi (zyrian)*. Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterburgskogo un-ta.

Toulouze, Eva & Anisimov, Nikolai 2020. An Ethno-Cultural Portrait of a Diaspora in Central Russia: The Formation and Culture of the Eastern Udmurt, *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 79, lk 31–58 (doi: 10.7592/FEJF2020.79.toulouze_anisimov).

Virtanen, Lauri 1989. Dream-telling Today. *Studies in Oral Narrative (Studia Fennica Folkloristica 33)*. Ed. A.-L. Siikala. Helsinki: Finnish Literature Society.

Vladõkina, Tatjana 1992 = Vladykina, Tatiana 1992. G. Udmurtskie pover'ia v sisteme etnosotsial'noi reglamentatsii. Shklier, Georgii K. (vast toim). *Traditsionnoe povedenie i obshchenie udmurtov*. Sbornik statei. Izhevsk: UIIIaL UrO RAN, lk 126–170

Vladõkina, Tatjana G. 2003 = Vladykina, Tatiana G. Fol'klornyi tekst v mifologicheskom kontekste. Vladykina, Tat'iana (toim). *Udmurtskaia mifologiia*. Izhevsk: UIIIaL UrO RAN, lk 54–66.

Summary

Sleep and dreams in the Udmurt culture

Nikolai Anisimov

Department of Folkloristics, Estonian Literary Museum, Estonia

Department of Philological Studies

Udmurt Institute for Research in History, Language and Literature (UdmFRC UB RAS) Izhevsk, Russia

nikolai.anisimov@folklore.ee

Eva Toulouze

Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Paris, France

Department of Ethnology University of Tartu, Estonia

evatoulouze@gmail.com

Keywords: communication with the dead, dreams, rules of behaviour, sleep, Udmurt

In Udmurt culture sleep (*iz'on, kõlon, um*) as well as dreams (*võt, uyvõt*) have occupied a significant place. According to ordinary understandings, dreams are not subjected to this world's rules of time and space: in a dream, places and spaces may suddenly change, and time moves quickly, or it does not move at all; it has stopped. Sleep and

dreams are not thoroughly explained phenomena, and as such, they play a significant role in the communication between the world of the living and the world of the deities (spirits). Their importance is confirmed by the rules one has to follow when going to bed. The dream becomes a sacred space, in which it is possible to acquire sacred knowledge and skills. The narratives we are acquainted with tell us that during sleep one of the person's souls, called *urt*, can fly away. Probably this is the reason why it is forbidden to suddenly awake a person sleeping: they may not wake up at all or may even lose their reason. Earlier the Udmurt even organised special rituals to catch the second soul. In the Udmurt culture, sleep and dreams constitute a non-real space, in which the living and the dead are able to meet and communicate. The initiators of the dreams can be both the living and the dead, in different situations. Through dreams, the dead are able to transmit to the living their wishes, their knowledge about events or accidents to come; they may complain about certain circumstances, etc. Today, the Udmurt are attentive to all dreams; they see in them signs connected to the real world and given from above, and they must be considered in order not to disturb the balance between the worlds.

Nikolai Anisimov (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur ning Venemaa Teaduste Akadeemia Uurali osakonna Udmurdi Födeeraalse Uurmiskeskuse Udmurdi ajaloo, keele ja kirjanduse instituudi filoloogia uuringute osakonna teadur. Tema huviorbiidis on peamiselt udmurdi pärimus- ja nüüdiskultuur, täpsemalt udmurdi esivanematekultus ja laulutraditsioon.

Nikolai Anisimov (PhD) is Research Fellow at the Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum, Estonia, and at the Department of Philological Studies at the Udmurt Institute for Research in History, Language and Literature (UdmFRC UB RAS), Izhevsk, Russia. His main field of interest is Udmurt traditional and contemporary culture, and more precisely, the living ancestors' cult by the Udmurt and their singing tradition.

nikolai.anisimov@folklore.ee; kyldysin@yandex.ru

Eva Toulouze on soome-ugri keelte professor ja teadur Pariisi Riiklikus Ida Keelte ja Kultuuride Instituudis (INALCO) ning Tartu Ülikooli etnoloogiateadur. Tema peamised uurijahuvid on Venemaa soome-ugri rahvaste kultuurid, kirjakultuuri teke soome-ugri aladel ja metsaneenetsite kultuur.

Eva Toulouze is a professor of Finno-Ugric languages and researcher at the Institute of Eastern Languages and Cultures (INALCO – Paris), and a researcher at the Department of Ethnology, University of Tartu, Estonia. Her main fields of interest are the cultures of Finno-Ugric peoples in Russia, the emergence of written culture in Finno-Ugric areas, and Forest Nenets' culture.

evatoulouze@gmail.com